

РОЗДІЛ 5. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК: 346

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.2.1>

ІНСТИТУТ ЕКСПРОПРІАЦІЇ ЯК НАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Бараненко Д.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Національного університету кораблебудування
імені адмірала Макарова*

Русін Р.М.,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Національного університету кораблебудування
імені адмірала Макарова*

Бараненко Д.В., Русін Р.М. Інститут експропріації як наслідок воєнних дій: історико-правовий аналіз.

Як свідчить історія суспільство протягом своїх життєвих циклів повсякчас стикається з виникненням збройних конфліктів, терористичних актів, війн, тощо. При цьому в цивілізованому суспільстві навіть війна сприймається як явище правової дійсності, тобто має проводитись чітко в межах, встановлених діючими нормативно-правовими актами міжнародного характеру. Під час проведення воєнних дій актуальними є питання заволодіння та подальшого використання майна держави-супротивника, що може здійснюватись, зокрема, шляхом експропріації.

Експропріація може відбуватись як в мирний, так і в воєнний час, проте, як правило, особливого значення вона набуває саме в період воєнних міждержавних конфліктів, оскільки нерідко відбувається незаконно, як наслідок самовільного захоплення суверенних територій.

Наразі питання експропріації масштабно піднімаються та обговорюються в світовій спільноті з метою їх застосування до активів та пасивів, що належать Російській Федерації та її резидентам, у зв'язку з визнанням останньої агресором по відношенню до України та загрозою для мирного існування європейського континенту. Крім того, за час ведення воєнних дій Російської Федерації на території України Росія незаконно експропріювала значну кількість як державного майна, так і майна, що належить на праві приватної власності громадянам України та іншим особам, та знаходиться на окупованих агресором територіях. Таке свавілля не можна залишати без уваги та належного реагування з боку міжнародних юстиційних інституцій, оскільки в такому разі високим є ризик подальших спроб незаконного заволодіння та вилучення чужого майна всупереч загальноприйнятим нормам права.

Незважаючи на те, що інститут експропріації був відомий та практикувався, зокрема, за часів Першої та Другої світових війн, в історичній перспективі нинішню війну Росії проти України, яка фактично почалась в 2014 році, в межах існування інституту експропріації слід вважати початковим етапом його реформування, оскільки наразі вже створено і ще буде створено значну кількість прецедентів законного та незаконного примусового вилучення майна як наслідку воєнного конфлікту.

Ключові слова: експропріація, примусове вилучення, воєнні дії, економічна війна.

Baranenko D. Rusyn R. The institute of expropriation as a consequence of military operations: historical and legal analysis.

As history shows, society has always faced armed conflicts, terrorist attacks, wars, etc. throughout its life cycles. At the same time, in a civilized society, even war is perceived as a phenomenon of legal reality, i.e., it should be conducted strictly within the limits established by existing international legal acts. During military operations, the issues of seizure and further use of the property of the enemy state are relevant, which may be carried out, in particular, through expropriation.

Expropriation can occur both in peacetime and in wartime, but, as a rule, it is especially important during interstate conflicts, as it is often illegal, as a result of unauthorized seizure of sovereign territories.

Currently, the issue of expropriation is being widely raised and discussed in the international community with a view to applying it to assets and liabilities belonging to the Russian Federation and its residents in connection with the recognition of the latter as an aggressor against Ukraine and a threat to the peaceful existence of the European continent.

In addition, during the military operations of the Russian Federation on the territory of Ukraine, Russia has illegally expropriated a significant amount of both state property and property owned by Ukrainian citizens and other persons on the territories occupied by the aggressor. Such arbitrariness should not be ignored and should not be ignored by international justice institutions, as this raises the risk of further attempts to illegally seize and confiscate property contrary to generally accepted legal norms.

Despite the fact that the institution of expropriation was known and practiced, in particular, during the First and Second World Wars, in the historical perspective, Russia's current war against Ukraine, which actually began in 2014, should be considered the initial stage of its reform, as a significant number of precedents of legal and illegal forced seizure of property as a result of a military conflict have been and will be created.

Key words: expropriation, forced withdrawal, military actions, economic warfare.

Постановка проблеми. Експропріація є збалансованим правовим інститутом, що з однієї сторони регулює суверенне право держави на примусове відчуження власності, а з іншої – недоторканість власності, у зв'язку з чим здійснення експропріації має супроводжуватись гарантіями з боку національного та міжнародного права. В умовах війни експропріація часто здійснюється хаотично без дотримання встановленої нормативної процедури, наслідком чого може бути порушення прав власників. Інститут експропріації є достатньо дискусійним, адже посягає на право людини безперешкодно володіти власністю. Проте його застосування в умовах ведення воєнних дій є необхідним заходом, зокрема для відшкодування завданих війною збитків.

Вторгнення Російської Федерації на територію незалежної та суверенної України поставило питання експропріації в ряд з питаннями, що потребують обов'язкового вирішення. В свою чергу, історичний досвід застосування інституту експропріації допоможе розробити дієвий механізм належного його застосування в нинішніх реаліях воєнізованого міждержавного конфлікту, завдяки чому мінімізується рівень можливості судового оскарження такої експропріації та виникнення осуду її застосування з боку міжнародної спільноти.

Стан опрацювання теми експропріації в історичній ретроспективі, як наслідку ведення воєнних дій, є незадовільним, оскільки ґрунтовне та повноцінне дослідження даного питання відсутнє. Однак, науковці намагались висвітлити окремі елементи інституту експропріації, які в сукупності створюють наукову базу для подальшого вивчення зазначеного інституту. Серед таких вчених варто виокремити, зокрема, наступних: Н. Москалюк, В. Посєдинок, В. Нестор, Д. Спесівцев, М. Венеціанов, О. Зеньков, В. Коссаєв, М. Шалфеев, Г. Шерщевич, М. Богуславський, А. Наконечний, тощо.

Мета вказаного дослідження полягає у виокремленні окремих історичних прикладів застосування інституту експропріації як наслідку воєнних дій та їх співвідношення з реаліями сьогодення на прикладі війни між Росією та Україною.

Виклад основного матеріалу. Економічну основу будь-якого суспільства складає, зокрема, право власності, що може бути приватним та публічним. Незважаючи на те, що право власності є основним постулатом цивільного права та базується на принципах його непорушності та недоторканності, практиці відомі санкціоновані випадки порушення та відчуження такого права власності, одним з яких є експропріація.

Наразі експропріації приділено недостатньо уваги як на законодавчому, так і на теоретичному рівнях. Так, нормативно-правовими актами офіційно не визначено поняття експропріації, в теорії ж досі не існує єдиного загально визнаного підходу до його трактування.

Так, на етимологію слова експропріація звернула увагу в своїх працях Н.Б. Москалюк, відповідно до яких експропріація походить з латинської мови від слова «expropriatio», «exproprio» – «позбавляю

власності» [1, с. 108]. В.Поединок влучно відзначає, що термін «експропріація» зазвичай знаменує вилучення окремих видів майна або активів окремого підприємства, коли права власності переходять до держави або передаються державою іншим економічним операторам [2, с. 94]. Таким чином, під експропріацією слід розуміти примусове вилучення майна на користь держави або інших осіб у передбачених законом випадках.

Причини здійснення експропріації різні, проте в решті-решт всі вони зводяться до наявності вагомого публічного інтересу у володінні та розпорядженні відповідним майном. Враховуючи реалії сьогодення, варто розглянути одну з найнеординарніших причин здійснення експропріації - воєнні дії. Фактично така експропріація є рушійною силою так званої «економічної війни».

Розуміючи важливість недоторканності права власності навіть в умовах ведення війни, на міжнародному рівні був передбачений порядок поведінки з майном воюючих сторін. Так, зокрема, абзац 1 статті 53 Додатку до Гаазької Конвенції IV про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року встановлює, що окупаційна армія може заволодіти лише грошима, фондами та цінними паперами, які виключно є власністю держави, складами зброї, транспортними засобами, виробничими запасами та, загалом, всією рухомою власністю держави, що може бути використана для військових дій [3, абз. 1 ст. 53].

Проте, як показує історія, трактування вказаної статті виходить далеко за рамки її словесного вираження та знаходить своє нове тлумачення у випадках відчуження майна держави-агресора з метою захисту власного суверенітету та за рахунок майбутнього покриття виплат за відшкодування завданої війною шкоди.

Незважаючи на відсутність належного регулювання здійснення експропріації при воєнних конфліктах, сам інститут експропріації не є новоствореним, оскільки активно практикувався ще на початку ХХ століття.

Так, з початком у 1914 році Першої світової війни відповідні положення були глибоко переосмислені зважаючи на реалії війни, яка, як стало зрозуміло вже через певний час після її початку, буде жорстокою і відзначатиметься великою кількістю жертв. Тому, як зазначають сучасні вчені, відповідні парадигми ХІХ століття, що спрямовувались на обмеження конфіскації майна держави-ворога, «не вижили» під час Першої світової війни. Невідомо, хто першим ініціював застосування відповідних економічних заходів, однак важливо, що цей процес характеризувався значною нерівністю, оскільки німецьких активів було заарештовано і конфісковано на суми, що в разі перевищували суми конфіскованих Німеччиною активів Союзників.

В свою чергу, фактична експропріація в Німеччині також відбувалась і характеризувалась початковим встановленням контролю над діяльністю підприємств, що належали «ворогу» або контролювались ним, а згодом встановленням примусового адміністрування британських, французьких і російських підприємств на території Німецької імперії [4, с. 148].

Не поступалась рівнем експропріації майна держави-ворога і Друга світова війна, що також супроводжувалась введенням активної політики економічного спротиву.

При цьому, великими масштабними війнами застосування інституту експропріації не обмежується. Так, показовим можна вважати реакцію США на грубе порушення норм міжнародного права в межах підтримання миру та правопорядку, що пов'язані з вчиненням терористичних актів.

Наприклад, у 2012 році у США було заблоковано усе майно та майнові права уряду Ісламської республіки Іран, у тому числі активи центрального банку та інших фінансових установ, що належать або контролюються Іраном, якщо такі активи перебувають у межах юрисдикції США або в межах володіння або контролю будь-якої особи США, включаючи будь-яку іноземну філію. Зокрема, більше 2 мільярдів доларів США за постановою американського федерального суду були арештовані на рахунках, пов'язаних з іранським урядом, у одному з найбільших приватних банківських конгломератів [5, с. 86].

Враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що практика експропріації суверенних активів та інших об'єктів права власності є історично сформованою типовою політикою держав, що мають негативний досвід потерпання від держави-агресора, держави-терориста, тощо.

Експропріація застосовується також і тими державами, які є прибічниками та ініціаторами окупаційних режимів. Так, до пролонгованих окупаційних режимів можна віднести ізраїльську окупацію палестинських і сирійських територій, яка продовжується з 1967 року. Зазначеним режимом практикується створення ізраїльських поселень на окупованих територіях й експропріація земель палестинців, що, вочевидь, тільки сприяє інституціоналізації окупаційного режиму на цих територіях [6, с. 172-173].

Для вирішення питань експропріації використовуються, зокрема, економічні санкції, які опосередковують можливість вилучення відповідного майна у конкретного суб'єкта, що потратив у санкційний список у зв'язку зі сприянням здійсненню воєнних дій. При цьому в даному випадку спостерігається взаємний двосторонній зв'язок між експропріацією та економічними санкціями:

- 1) під економічні санкції може потрапити особа, дії якої призводять до окупації території, експропріації чи обмеження права власності, завдання майнових утрат, створення перешкод для сталого економічного розвитку, повноцінного здійснення громадянами України належних їм прав і свобод, тощо;
- 2) здійснення експропріації можливе по відношенню до майна особи, яка перебуває під дією економічних санкцій.

Тобто, залежно від конкретного випадку дії, направлені на здійснення несанкціонованої експропріації, можуть спровокувати зарахування такої особи до санкційного переліку, водночас і перебування особи в санкційному списку може бути підставою для вчинення щодо її майна експропріації.

Вторгнення Російської Федерації на територію України вивело на новий рівень питання експропріації в нашій державі, оскільки наразі зазначене питання стоїть достатньо гостро, у зв'язку з наявністю значної кількості власності, що належить Російській Федерації, яка є агресором по відношенню до України. Експропріація, як вимушений захід, переслідує дві основні цілі:

- 1) вплив на резидентів Російської Федерації з метою імовірної зміни їх правосвідомості, що може бути поштовхом до суспільних коливань щодо незадоволення кремлівською державною політикою;
- 2) забезпечення відшкодування збитків, завданих воєнними діями Російської Федерації на території України, оскільки експропріацію можна вважати забезпеченням майбутніх виплат репарацій.

Важливим фактором є те, що держави мають можливість приймати відповідні законодавчі акти для врегулювання питань суспільної необхідності. Суверенна держава має право у такому випадку посилатись на свої законодавчо-регулятивні повноваження з метою виправдання заходів, що носять експропріаційний характер. Зазначені заходи оцінюються з боку мети дії держави-експропріатора: чи була вчинена експропріація з дотриманням правових норм з урахуванням належного розсуду уряду та задля досягнення суспільного інтересу, та чи відповідає експропріація повноваженням, якими володіла держава в час економічної кризи, збройного конфлікту, тощо.

Так, 03 березня 2022 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів», яким визначила принципи, підстави та порядок примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів, а також правовий режим таких об'єктів [7].

Зазначений нормативно-правовий акт є важливим кроком до врегулювання питання експропріації за воєнні дії, що супроводжують війну з Російською Федерацією протягом 9 років.

Варто зауважити, що воєнні дії, як причину експропріації, можна розглядати з двох боків: не тільки як підставу для здійснення експропріації, зокрема, в якості покарання за такі дії, а й як можливість для вчинення незаконного примусового вилучення майна. Так, під останнє визначення підпадають незаконно експропрійоване в Україні майно та підприємства, що територіально знаходяться в Автономній Республіці Крим, після його незаконної анексії Російською Федерацією, а також на території ОРДЛО.

Наприклад, самопроголошена влада Автономної Республіки Крим в інтересах Російської Федерації після анексії експропріювала континентальний шельф півострова, а також майно ДАТ «Чорноморнафтогаз». Наразі вирішення даного питання за ініціативою української сторони займається Трибунал при Постійній палаті Третейського Суду в Гаазі [8].

Таким чином, наразі можна спостерігати процес реформування інституту експропріації, який через вторгнення Російської Федерації на територію України набуває нового значення для відновлення справедливості та подальшого забезпечення мирного існування цивілізованого світу. Через ескалацію збройного конфлікту між Україною та Росією найближчим часом вірогідно варто очікувати подання нових позовів до уповноважених міжнародних судових інституцій щодо незаконності експропріацій (як з боку України, так і ймовірно з боку Росії), що в свою чергу внесе свій вклад в історичну складову існування інституту експропріації як виду примусового відчуження майна, пов'язаного з веденням воєнних дій.

Висновок. Інститут експропріації під час воєнного конфлікту є важливим інструментом досягнення публічно важливих цілей, проте лише за умови його законного нормативного застосування. Україна з огляду на воєнні дії з боку Російської Федерації наразі укріплює політику примусового вилучення майна держави-агресора та його резидентів, тим самим створюючи умови для практичного розвитку вказаного інституту. Незважаючи на те, що історії вже відомі випадки застосування експропріації за

часів ведення війни, нинішня ситуація збройного воєнного конфлікту має високі шанси стати поштовхом до розвитку вказаного інституту, оскільки супроводжується великою кількістю імовірно незаконних експропріацій та високим рівнем зацікавленості у розгляді спірних питань з даного предмету уповноваженими інституціями.

Список використаних джерел:

1. Москалюк Н.Б. Гносеологічні аспекти націоналізації в системі набуття прав державної власності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 6 (21). Т. 1. С. 106–111.
2. Посинок В. Захист прав інвесторів у разі експропріації інвестицій. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2015. № 2. С. 94–97.
3. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 22.02.2023).
4. Спесівцев Д.С. «Економічна війна»: секвестрування і конфіскація майна держави-супротивника у ході збройного конфлікту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 147–150.
5. Нестор В.Р. Конфіскація об'єктів права власності держави-агресора та пов'язаних з нею осіб для відшкодування шкоди, що заподіяна внаслідок бойових дій: зарубіжний досвід та шляхи реалізації. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 83–92.
6. Разметаєв А.С. Сучасні окупаційні режими: огляд концептуальних інтерпретацій. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки : зб. наук. пр.* 2019. Вип. 1 (17). С. 169–188.
7. Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів: Закон України від 03 березня 2022 р. № 2116-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text> (дата звернення: 22.02.2023).
8. НАК «Нафтогаз України» (Україна) та ін. против Російської Федерації <https://pca-cpa.org/en/cases/151>. (дата звернення: 22.02.2023).